

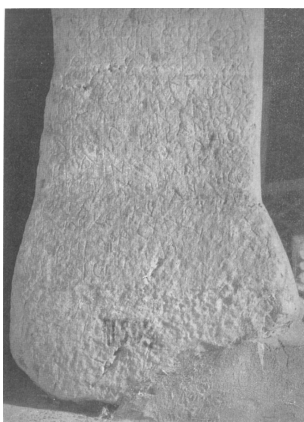

ЗАГАДЪЧНАТА ДУМА „САРАКТ“ В ХАМБАРЛИЙСКИЯ НАДПИС НА КРУМ. ВИД И СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Валентин Йорданов

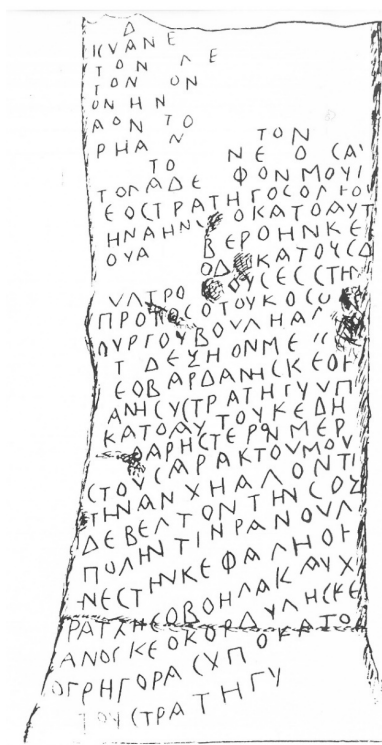
1. ХАМБАРЛИЙСКИЯТ НАДПИС НА КРУМ. ТРАДИЦИОННОТО ПОСТРОЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА ПРЕДИ БИТКА.

Старобългарският военен термин САРАКТ присъства в надпис, намерен край с. Хамбарли (дн. Маламирово, Елховско, където се намират останките на антично-средновековната крепост Версиникия). Надписът представлява военна заповед на българския канас ювиги (велик кан) Крум, свързана с подготовката за победната му битка при Версиникия на 22 юни 813 г., последвана от българската обсада на крепостите Адрианопол и Константинопол. В този надпис Крум нарежда как да бъдат разсредоточени бойните подразделения за предстоящата битка (сн. 1, 2).

22. Фотография на долната част на военната заповед от с. Маламирово

Снимка 1. Военният надпис на кан Крум от Хамбарли (Маламирово), 813 г. /по В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С., Изд. на ОФ, 1981. Снимка 22/.

Снимка 2. Факсимиле на военния надпис на Крум от Хамбарли (Маламирово). /по В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С., Изд. на ОФ, 1981. Снимка 21/.

Гръцкият текст, унциално писмо, с разделени думи:

ΔΙΣΥΑΝΕΤΟΝ (ΛΕ ΤΟΝ ΟΝ ΟΝΗΝ ΑΟΝΤΟ ΡΗΑΝ ΤΟΝ) ΤΟ ΝΕΟΣ Α
ΤΟΛ[ΜΗΡΟΣ] ΑΔΕ[Λ]ΦΟΝ ΜΟΝ ΕΘ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΛΕΟ ΗΝΑΗΝ... Ο ΚΑ
ΤΟΑΥΤΟΥΑ. ΒΕΡΟΗΝΚΕ ΟΔ... ΚΑΤΟΕΣ ΔΥΛΤΡΟ...ΟΥΣΕΣ ΣΤΗ ΠΡΟΤΟΣ
Ο ΤΟΥΚ Ο ΣΟΥΡΓΟΥ ΒΟΥΛΗΝΑ ... Τ... ΔΕΞΗΟΝ ΜΕ[Ρ]Ε Ο ΒΑΡΔΑΝΗΣ
ΚΕ ΟΗΑΝΗΣ Υ ΣΤΡΑΤΗΓΥ ΥΠ... ΚΑΤΟΑΥΤΟΥ ΚΕΔΗ... Ο ΑΡΗΣΤΕΡΟΝ
ΜΕΡΟΣ ΤΟΝ ΣΑΡΑΚΤΟΝ ΜΟΝ ΤΗΝ ΑΝΧΗΛΟΝ ΤΗΝ ΔΕΒΕΛΤΟΝ ΤΗΝ
ΣΟΖΟΠΟΛΗΝ ΤΙΝ ΡΑΝΟΛΗΟΝ ΕΣ ΤΗΝ ΚΕΦΑΛΗ Ο ΗΡΑΤΑΝΣ Ο ΒΟ
ΗΛΑ ΚΑΝΚΑΝΟΣ ΚΕ Ο ΚΟΡΔΥΛΗΣ ΚΕ Ο ΓΡΗΓΟΡΑΣ ΥΠΟ ΚΑΤΟΤΟΥ
ΣΤΡΑΤΗΓΥ.

Превод на български език:

„На Дисуанет [Дицуант или Дицвант] (.....), младия и смел мой брат,
а стратегът Лео [да бъде] под негово ръководство и подчинение.
[При] Бeroинке [Берое/Боруй/ Стара Загора] и принадлежащото
му Дултро...исес [нелокализирано селище] да бъде пръв [лидер/
командващ] Тук, сургу [чургу = ичургу] булиа [буила], за дясната

страна [крило/фланг], а Врданис и Ойанис [Йоанис] стратежи, подчинени нему. На лявата страна [крило/фланг] на саракта ми [войската ми]... при Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули, да бъде глава [предводител] Иратаис, боила-кавказ, а Кордилис и Григорас – нему подчинени стратегии.“

За съпоставка виж преводите на **Иван Венедиков**. Военното и административното устройство на България през IX и X век. С., ВИ, 1979, с. 28, и **В. Бешевлиев**. Прабългарски епиграфски паметници. С., Изд. на ОФ, 1981, с. 36.

Преди да пристъпим към предмета на нашето изследване, обявен в темата, необходимо е накратко да кажем нещо за антропонима *Дицуант* или *Дицвант*, който разчетохме в самото начало на надписа. Това име е хипотетично по няколко причини. То стои разделено на три реда в горния ляв ъгъл на камъка, а под него са врязани доста неподредено и разпокъсано няколко думи, които не подлежат на разчитане. Но това не бива да е основание да пренебрегваме и най-малката частица от ценното послание на кан Крум, оцеляло във времето. Разпокъсването на думи и разполагането им на различни редове е характерно за целия надпис, може би поради неравната повърхност на камъка. Предполагаме, че текстописецът е бързал с неговото изпълнение, проявявайки небрежност и допускайки грешки, защото е искал да участва в предстоящите битки, а ако не е бил войн – поне да стане свидетел на очакваните победи.

Освен това, визирият антропоним *Дицуант* или *Дицвант* е твърде близък до споменатото в други извори име на най-малкия Крумов брат – *Диценг* или *Дицевг*. Оригинално изписване на името *Дисуант* с буква „с“ вместо „ц“ не бива да ни смущава, поради липсата на „ц“, „ч“ и други букви (вокали) в гръцката азбука. Примерът е пред очите ни в същия този надпис: във второто изречение *чургу* (*ичургу*) е изписано като „сургу“.

Иван Венедиков пише, че Крумовият брат Дицевг или Диценг е управлявал Адрианопол след превземането му от българската войска /**пос. съч.**, с. 29/.

Веселин Бешевлиев пише, че след неочакваната смърт на Крум в шатрата му по време на обсадата на Константинопол, на българския престол се възкачил брат му Дукум, а след него – най-малкият му брат Дицевг /**пос. съч.**, с. 40/.

Посочените учени основават тезите си на два извора. Първо, хрониката на Теофан (758-817 г.), който отбелязва, че веднага след победната битка при Версиникия през юни 813 г., Крум настъпил с основните си сили към Константинопол, „като оставил своя брат с неговата войска да обсажда Адрианопол“. Второ, „Синаксар на Цариградската църква“ (X в.), в който е записано: „След като Крум зле завършил живота си, властта приел Дукум. И той също мъченически умрял. Диценг станал воевода над българите...“ /Христоматия по история на България. Том I. Ранно средновековие VII-XII в. Съставители **П. Петров и В. Гюзелев**. С., Изд. „НИ“, 1978, с. 101, 107/.

Името Дукум не присъства в надписа, поне в запазената му част, която коментираме тук. Той вероятно е изпълнявал задачи на друго място, като

например набиране на допълнителни войски и хранителни припаси, изработване на оръжие и обсадна техника за превземане на крепостите Деултум, Месемврия и Адрианоупол, за което има данни в Теофановата хроника.

В надписа виждаме стратегическото разположение на фронта на българската войска: център, начело със самия владетел – при Версиникия (край Елхово); десен фланг, начело с ичургу буила (вътрешният буил) Тук – при Боруй/Берое; ляв фланг, начело с боила кавкан Иратаис – по крайбрежието от Анхиало (Поморие) до Созопол. Разстоянието по права линия от Версиникия до Боруй (Стара Загора) е 84 км., а съответно от Версиникия до Созопол е 97 км. Надписът започва с „Дицуант..., младия и смел мой брат, а стратегът Лео [да бъде] под негово ръководство и подчинение“, на който Крум е поверил бойния резерв, разположен в тила на българския фронт, вероятно край гр. Диамполис (Ямбол), отстоящ на 36 км. северно от Версиникия. На 22 юни 813 г., след разгромната победа на българите над ромеите, когато основните български сили се устремяват към Константинопол, Крум оставил малкия си брат с поверения му резерв да обсажда Адрианоупол. Това е най-логичното и правилно решение на българския кан. Дълбочината на атаката, или разстоянието от Версиникия до Адрианоупол (Одрин) е 53 км., а до Константинопол (Иstanbul) – 240 км. (вж. **Карта 1**).

ДИСПОЗИЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА ПРЕДИ БИТКАТА ПРИ ВЕРСИНИКИЯ, СПОРЕД ЗАПОВЕДТА НА КАНАС ЮВИГИ КРУМ, ЗАПИСАНА В ХАМБАРЛИЙСКИЯ НАДПИС

Карта 1. Диспозицията на българската войска преди битката при Версиникия през 813 г.

Трябва да кажем нещо и за етимологията на името на кавкана Иратаис – Крумовия тъст. Това име е специално, доколкото е семантично свързано с вярванията на българите. Във ведическата българо-славянска митология горният небесен свят, царството на боговете, бил наричан Ирий (Небесен рай), Сварга или Прави. Съответно средният или земният свят – Яви (явен, видим), а долният или подземният – Нави. Тези три свята са изобразени на пример върху каменния идол/тотем на бог Тангра/Троян, намерен в р. Збруч, Полша /вж. **В. Йорданов**. Символи и знаци от древността. Второ издание. С., Изд. „Асеневци“, 2024, с. 118-120, сн. 64-1 и 64-2/.

Оттук става ясно, че името Иратаис е съставено от думите *Ира-Тай* и означава „[Душа от] горното небе“, смятано в онова време за „Топос (място) на духовете на предците“.

2. ИДЕНТИЧНОСТ НА ВОЕННАТА И ДЪРЖАВНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ. ВЪТРЕШНАТА ОБЛАСТ, НАРИЧАНА БУРДЖАН ИЛИ БУРДЖАЙ.

Идентичността на военната и държавната структура при хуно-българите бе забелязана още от Димитър Съслов /Пътят на България. С., Изд. „Кибеа“, 2004, с. 46-53. Първо издание: 1936/. При война войската била диспозиционирана в три укрепени лагера или онгъла (старобълг.: „ъгъла“) – център, ляв и десен фланг, – достатъчно отдалечени, като гаранция срещу обкръжение и разгром с едно нападение. По същия начин е била организирана и държавата – вътрешна област и гранични области, тарканства (по-късно комитати), като източните формирали левия онгъл, а западните – десния онгъл. Тази структура е базирана на древната родово-племенна традиция, която намира своето закономерно развитие и продължение във феодалното общество.

Привеждайки изчерпателно наличните извори, Иван Венедиков формулира тезата си за административното устройство на българската държава през IX и X век – съставено от вътрешна област и десет комитата, като прави паралел с подобната организация на Византия и Франкското кралство /**пос. съч.**, с. 16-27/.

Можем ли да определим, макар приблизително, територията на *Вътрешната област* на българската ранносредновековна държава, както и местоположението на външните десет тарканства (наричани след покръстването комитати)?

Ние ще направим такъв опит, осъзнавайки, че е възможно да постигнем коректен резултат, който ще бъде добра крачка в преодоляването на някои negliжирани теми от езическия период на Първото българско царство.

Вътрешната област, сърцето на Дунавска България, е носела името *Бурджан*, като е била ползвана и формата *Бурджай*. С този хороним, който същевременно бил племенно название, били назовавани преди това територия в историческата област Барсилия между Азовско и Каспийско море, и Кавказ, с главен град *Бурджан* (седалище на Кубратовия син Аспарух в младите му години), както и народ в Северен Кавказ. След смъртта на канас ювиги Кубрат,

при подялбата на българските племена от петте му синове, третият му син Аспарух получил храбрите *булгари-бурджани* и части от племенните обединения *утиги* (*утигури*) и *мурдаси* (*савири*). /**Бахши Иман**. Джагфар тарихи, с. 24-26/. Според хронистите Теофан (758-817 г.) и патриарх Никифор (758-828 г.) Аспарух разпоредил седем племена по проходите в Балкана /**Теофан Изповедник**. Хроника. – В: Христоматия по история на България..., с. 84, 85; **Никифор, патриарх Константинополски**. Кратка история след царуването на Маврикий. С., Изд. „Зограф“, 1997, с. 49-51/. От тях са известни етнонимите само на *савирите* (*северите*) и на *варачаните* (*врачаните*), които, преди да пристигнат в Мизия, са обитавали и охранявали прохода Кавказки врата. През 681 г., когато укрепвал по Балкана границата си с Византия, Аспарух заселил *северите* като постоянна охрана на Котленския (дн. градове Котел и Жеравна), Върбишкия и Ришкия проходи, *врачаните* – на Вратцата (дн. гр. Враца), а другите пет племена – по останалите проходи.

Ако някой реши да оспорва нашето твърдение, че в Долна Мизия е имало област *Бурджан/Бурджай*, можем да го оборим с два аргумента. Първо, трактатите на арабските автори от IX и X век (Ал Гарми, Ибн Хордадбех, Ал Масуди), които наричат Дунавска България *Бурджан*. Второ, географският аргумент е също неоспорим – ползваният до днес хороним *Добурджай* или *Добруджа* относно територията, нахождаща се източно от централната област *Бурджай*.

Етимологията на названието *Бурджан/Бурджай* идва от войнската ипостаз на Божия син Хор/Хорс/Хурса, който се е превъплъщавал преди битка в свирепия вълк *Бури* (вж. по-долу). Оттам е дошло и названието *Буристан* или „Държавата на Бури“, използвано относно централната зона (Вътрешната област) около р. *Бури чая* (*Днепър*) на поредицата от български държавни образувания от неznайни времена та чак до времето на великия кан Кубрат (622-668 г.). Поради това гърците в колониите по Северното Черноморие са наричали споменатата река *Бористенес*, хидроним употребяван още от Херодот в V в. пр.Хр.

Вътрешната област *Бурджан* е помествала феодалните владения на *елита в елита от общо 100-те боили* (или *уруси* = „бикове“), които са формирали *булето* (Съвета на биковете), *сената* или *синклита* – големия съвещателния орган на канас ювиги/великия кан. Този *елит в елита* е бил съставен от *шестте вътрешни (ичургу) велики боили (канас/князе) плюс великия кан*. Следователно в Бурджан са били разположени феодалните наследствени владения на *главните седем български велможи* (вж. **Карта 2**).

БЪЛГАРИЯ: ВЪТРЕШНАТА ОБЛАСТ БУРДЖАН В ПЕРИОДА 803-852 Г.

Карта 2. Бурджан – Вътрешната област на България в периода 803-852 г. Автор Валентин Йорданов, а създател на матричната основа е Фондация Активна историческа карта.

1. В личния домейн на великия кан и неговия род са влизали столицата Плиска, светилището Мадара на българския владетел и селището Шуман (Шумен) на обслужващите го шамани, заедно с прилежащите им земи. Мадара не е била светилище на отделен кан, а на владетелския род. Това проличава от разчетените около релефа на Мадарския конник имена на Тервел, Кормесий и Омуртаг. Естествено там са били изсечени и други кански имена, но те, за съжаление са се изренили през вековете под въздействието на природните стихии.
2. Родът на кавканите, също велики боили, който осигурявал царствените съпруги на великия кан, според нас е държал в свое владение укрепления и добре благоустроен аул Преслав (преди да бъде превърнат в столица), плюс пазарния център на Вътрешната област (дн. там е гр. Търговище), заедно с околната територия (дн. градове Омуртаг и Антоново).

3. *Кана боила колобър, произхождащ от древен жречески род*, се е занимавал изрично само с верските въпроси, имайки важна роля и във войската, например с гадания и предсказания преди битка. Неговото светилище е било в съседство с тракийско такова – посветено на Железния баща Хорс/Хурса, родоначалникът на българското благородническо съсловие. В това светилище, присвоено през XVI век от род на алевии от гр. Коня в Анатолия, се пазели от древно време железните доспехи на бога (вж. по-долу). Владението на колобърския род е обхващало земите край днешните градове Исперих, Завет и Дулово.
4. Следващият велик боил, за който няма конкретни данни, е имал за седалище крепостта и града Червен с прилежащата му територия (дн. градове Две могили, Цар Калоян и Бяла).
5. Другият, също неизвестен велик боил, е държал важната крепост Русе с нейния регион.
6. Следващият велик боил и родът му са управлявали крепостта Тутракан с нейната област (дн. градове Главиница и Кубрат).
7. И накрая, последното феодално владение във Вътрешната област, за което предполагаме че е принадлежало на *рода на ичургу боилите, които по право са водели дясното крило/фланг на българската войска*, е имало за център стратегическата крепост Дръстър (Дуросторум, дн. Силистра). Прилежащите земи на този домейн са стигали на юг до дн. гр. Алфатар.

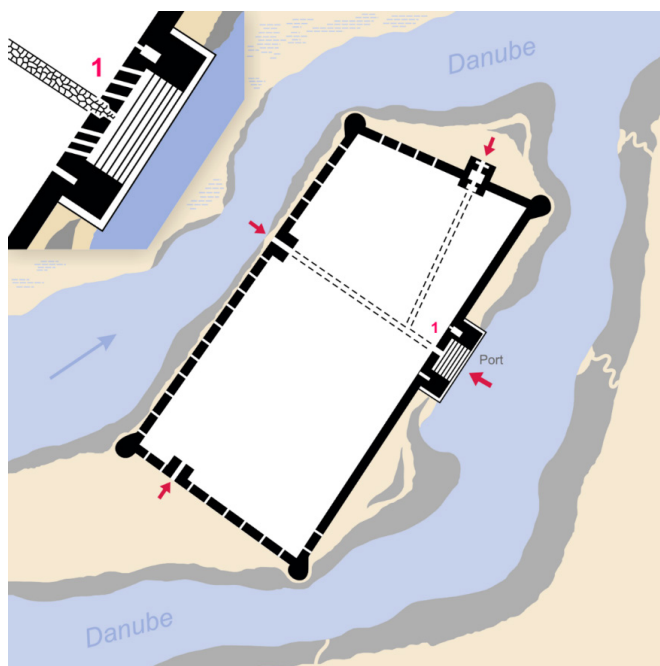
Освен това искаме да обърнем внимание на една особена категория хора, които великият кан Омуртаг (814-831 г.) нарича в някои от надписите си „моите хранени люде“. За какво става дума?

За да може да изпълнява функциите си, българският владетел е имал нужда от служители, които да бъдат денонощно край него. Естествено той им е осигурявал жилищни помещения във Вътрешния град на столицата, в казарма близо до неговия дворец. Те са получавали всичко необходимо (пълна издръжка): облекло, въоръжение, храна и пр. Затова именно са им казвали „хранени люде“. Първата основна група се е състояла от елитни войни, които са давали в мирно време наряд като постоянна охрана, а по време на поход или битка са осигурявали защитния периметър на владетеля. Във втората допълнителна група са влизали длъжностите ковчежник, писар (и хроникьор), преводачи, чашник (например копанът Корсис), пажове, знаменосци, тръбачи, вестоносци (куриери) и др. Несъмнено „хранените люде“ са били избирани измежду родовете на великите боили във Вътрешната област, по критерии като ръст, физическа сила, ловкост, но и красота, ум, съобразителност и пр. Постъпвайки на млада възраст в личната дружина/гвардия на владетеля (с предполагаем брой 300-600 души), те са получавали специална военна подготовка, а онези от тях, които били определени за неговата администрация – са минавали през книжовно и езиково обучение. След 20 години вярна служба, когато вече са натрупали военен и административен опит,

някои от „хранените люде“ били издигани на по-висша и отговорна служба, като например зера тарканът Негавонас, когото Омуртаг изпратил в гр. Тетел като свой наместник и управител на областта Воеводина, граничеща с Франкското кралство и княжествата Моравия и Нитра (след 830 г. Великоморавия).

Очевидно Вътрешната област е заемала така очертаната територия между съвременните градове Русе, Силистра, Преслав, Омуртаг, Антоново, може би дори в малко по-широк периметър. Аргумент в полза на това дава Търновският надпис на кан Омуртаг върху колоната, служила като негов надгробен менхир, която цар Иван-Асен II (1218-1241 г.) взел четири века по-късно от кургана на Омуртаг край днешното с. Каблешково и я пренесъл в Търново, вграждайки я в царската черква „Св. 40 мъченици“. В надписа проличава държавническият и строителен размах на българските владетели. В него Омуртаг гордо заявява, че си е построил „преславен дом на Дунав“, отстоящ на 40 000 царски оргии/разтега (1 царски растега = 2,134 м.) от „стария ми дворец“ в столицата Плиска. Тези 40 000 оргии правят 85 360 м. Огромната българска крепост (2,5 ха; **сн. 3**) с пристан за речни кораби е открита през 1957 г. на наносния остров Пъкуйул луй Соаре, находящ се източно от гр. Силистра, днес в Румъния. /**Симеон Михалков**. От Търновския надпис до всеславната Омуртагова могила. Нова хипотеза. – В: <https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2012/4/mihalkovs#tos/>.

Снимка 3. Основите и планът на „преславния дом на Дунав“ на кан Омуртаг на остров Пъкуйул луй Соаре. By Kandi – Собствена творба, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=16531322>.

Важно е да се отбележи, че структурата вътрешна-външна област на държавата е идентична със структурата вътрешен-външен град на столицата Плиска.

3. ВЪНШНАТА ГОЛЯМА ОБЛАСТ, НАРИЧАНА ДОБУРДЖАЙ. ВИД И СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА.

Вътрешната област е заобиколена от *Външна голяма област*, която била разделена, както се каза, на *десет области* (провинции), наричани *тарканства/комитати*, като повечето от тях са граничили с околните царства. Всяко *олгу-тарканство*, по-правилно *оглу-тарканство* (от *онгъл/стан/лагер* – укрепено място), е имало главен крепостен град, който помествал замъка, администрацията и военния отряд на таркана, набирани от доверени хора – роднини и приближени.

В думата *таркан*, морфемата *тар* произлиза от *Тара*, кратката форма на името на върховния бог *Тангра*. В случая обаче *тар* означава земя – земната проекция на небесния бог. По-точно парче земя, обособена територия, която големият кан, като върховен жрец на Тангра (създателят на небето и земята) и негов земен наместник (*Vicarius Dei*), е предоставял за управление на обикновените канове или князе. Следователно *таркан* означава „кан на тара [област]“. Българският термин *тара* е свързан с латинския *area* („площ“), от който произлизат мерните единици за земеделска земя *ар*, *дек-ар* (десет ара) и *хект-ар* (сто ара).

Канас или *князе* са били васалните племенни владетели във федералните държави Велика България до Кубрат (V-VII в.) и Дулоба в Средна Европа на Кубратовия брат Кий/Само (VII в.), Черна България (VII-IX в.), Волжка България (IX-XVI в.), Киевска Рус (IX-XIII в.) и Московското княжество (XIII-XVI в.). В средновековната феодална йерархия титлата *канас/княз* на изток е имала на запад аналогичните титли дук, граф или херцог.

Близостта на думите *тара* и *terra* („земя“) предполага идентичност на тяхната етимология. В античността понятието „територия“ също е било означавано посредством имена на божества: *hora*; *deva/diva* (напр. *Pulpudeva*); *para* (напр. *Bessapara*); *bria* (*Mesambria*). /Иван Дуриданов. Езикът на траките. С., Изд. НИ, 1976, с. 114 /.

Предполагаме, че цялата *Външна област* е носела названието *Добурджай*, защото е обхващала в себе си *Вътрешната област Бурджай*. С времето това езическо название е отпаднало и било забравено, с изключение на територията на източното тарканство (комитат), която до днес е запазила името *Добруджа*.

Във всяко тарканство по-малките селища и прилежащите им земи великият кан, по предложение на местния таркан, е давал във владение на средните и низшите в йерархията военни чинове – багатури, багаини, жупани, банове/панове. Те и техните потомци и родственици са наследявали своите феодални владения срещу военна служба в бойното формирование на таркана, а чрез него и във войската на владетеля, защото последният е олицетворявал държавата. Следователно наследяваната военна служба в полза на държавата и за общото благосъстояние на народа е осигурявала ленното право на целия род, а не само на негов отделен представител. Намерените инвентарни надписи с ризници и шлемове, принадлежащи на различни боили, багаини, таркани, жупани и др. **/Христоматия по история на България...**, с. 129-130/ ни информират, че аристократите в ролята им на военни чинове са имали задължението да осигуряват въоръжението на подведомствените им войскови части. Разбира се извънредните заслуги по време на битка са били подобаващо възнаграждавани чрез получаване на по-голям феодален лен в новозавладяните територии. Това стимулирало израстването във военната йерархия, от което следва, че издръжката на рода и въобще икономическата изгода не е идвала само от разпределението на военната плячка.

Локализацията на *десетте (дванадесетте) външни области или оглу-тарканства*, която предлагаме тук (вж. **Карта 3**), е в по-голяма степен достоверна, в по-малка степен хипотетична, заради частична недостатъчност на данните. Относно областите 6, 7, 8, 9 и 10 ползваме предимно „Унгарския аноним“ **/Анонимен автор**. Деяния на унгарците. – В: ЛИБИ, т. V. Унгарски латиноезични извори, ч. I. Състав. и превод Ил. Илиев, Кр. Гагова, Хр. Димитров. С., Акад. изд. „Марин Дринов“, 2001, с. 18-23/, както и коментарите на Иван Венедиков, който е работил със същия извор /вж. Военното и административното устройство на България..., с. 67-74/.

В помощ ни е също така и картата на Унгарското кралство по време на неговото създаване през първата половина на X век (вж. **Карта 4**), изработена от унгарския историк Марк Шандор (1853-1925 г.). В нея той добросъвестно е очертал земите и границите на петте северни български тарканства – *Алба-Булгарие/Белград, Банат, Тетел, Бихар и Куза*, – заварени като функциониращи военно-административни единици от унгарците на Арпад при пристигането им в Трансилвания.

Карта 4. Унгарското кралство по време на неговото създаване през първата половина на X век, изработена от унгарския историк Марк Шандор (1853-1925 г.).

И така, да изберем всичките български външни области – тарканства/комитати:

1. Тарканство Добруджай (Добруджа), с вероятен областен център гр. Проватос/Овеч или гр. Одесос/Варна. В територията му по-известни укрепени градове били Девня, Карвуна (дн. Балчик), Сабля/Шабла и търговското средище Преславец с крепостта Тулица (дн. гр. Тулча) на южния ръкав на Дунавската делта.

За това тарканство разполагаме със специфични археологически данни, благодарение на откриването на „Кръговия масов гроб“ в некропол № 3 край гр. Девня, датиран към IX век. Намерените там безредно трупоположени 76 скелета на индивиди от детска, зряла и старческа възраст, като болшинството имат изкуствена деформация (издължаване) на черепа, водят до хипотеза за насилствено умъртвяване на цял благороднически род по време на покръстването, извършено през 864 г. от канас Борис / княз Михаил (852-889 г.). /И.Йорданов. Истини и загадки на антропологията. – В: Горгони. Списание за митология и история. Кн. 2, 2017-2018, с. 211, 216/.

2. Тарканство *Търново*, с едноименен главен град. Укрепени градове в областта били *Хотел/Котел* или Хоталич (край дн. гр. Севлиево), *Никопол*, *Зибестова/Систова* (край дн. гр. Свищов) и др.
3. Тарканство *Ловеч*.
4. Тарканство *Средец*, с център гр. *Средец*, присъединено през 809 г., в управлението на великия кан Крум.
5. Тарканство *Загоре*, с областен град *Боруй/Берое*, присъединено през 705 г. от великия кан Тервел (700-721 г.) временно до края на управлението на кан Кормисош (753-756 г.); а за постоянно от 812 г. – в управлението на великия кан Крум). В неговата територия по-известни укрепени градове били *Дебелт*, *Русокастро*, *Месемврия*, *Анхиало (Поморие)* и *Созопол*.
6. Тарканство *Банат*, с център *Бъдин* (дн. гр. *Видин*). Други градове са *Орсово (Оршова)*, *Браничево*, *Таррас*, *Чанад*. През X век негов комит (comes) бил Глад, наследен от внука му Ахтум/Охтум, който преместил седалището на комитата в *Темешвар/Тимишоара*. Съдейки по хоронима *Банат*, неговият управител е носел славянската титла *жупан*, *пан* или *бан*.
7. Тарканство *Алба Булгарие* или «Българският бял град» (*Белград*), с център едноименния град. Друг по-известен град е *Сирмио/Срем* (дн. *Сремска Митровица*). По времето на цар Симеон (893-927 г.) комит на града и областта е бил кавканът Тодор.
8. Тарканство *Тетел* (по-късно *Воеводина*), с център гр. *Тетел*. По времето на великия кан Омуртаг (814-831 г.) негов зера-таркан бил Негафон, който се удавил в р. Тиса и Омуртаг му е посветил възпоменателен надпис. По времето на цар Симеон негов комит е Салан. Важен граничен пункт между България и Франкското кралство е бил гр. *Печ/Пещ*, с прилежащия остров *Чепел*, в недрата на който е добивана желязна руда. В *Солноград* е добивана каменна сол. На север стратегически градове-крепости са били *Хунг/Хунгвар* (от него има останки край дн. гр. Ужгород, Украйна) и *Землен* (дн. Земплин, Словакия) с управител дук/лоборчи, подчинен на зера-таркана.

Унгарците/маджарите/башкортите, които преди това обитавали становището си *Етел-Къоз* (т.е. *Етил-Кузу* – степта между реките Волга и Кама, и планината Урал; дн. република *Башкортостан/Башкирия*), били прогонени от този регион след битка през 895 г. срещу обединените сили на печенеги и българи на р. Южен Буг и в края на същата година пристигнали в *Трансилвания* начело с кан Арпад (895-907 г.), син на Алмуш – велик кан на *Черна* (882-895 г.) и сетне на *Волжка България* (895-925 г.). В *Трансилвания* Арпад първоначално помолил българския таркан Салан и българския цар Симеон да му отстъпят земя (пасища) за унгарските конски табуни, след което, поетапно, унгарците овладели през първата половина на X век по-голямата част от българските тарканства *Тетел*, *Бихар* и *Банат*. Както цар Симеон, така и

синът му цар Петър, чийто приоритет била българо-византийската борба за политическо и военно надмощие, не искали, а и не могли да противодействат на унгарската инвазия. /вж. по-подробно **В. Йорданов**. Символи и знаци от древността. Второ издание. С., Изд. „Асеновци“, 2024, с. 71-89/.

9. Тарканство *Бихар*, с едноименен средищен град в Карпатите. Известни градове са *Арад*, *Белград* (Алба Юлия) и *Турда*. В първата половина на X век негов комит е Менуморт.

10. *Славяно-влашко тарканство Куза*, с център гр. *Куза*, разположен на устието на р. Днестър. През X век негов комит е кан/канас/княз Гелу.

Външната граница на тарканство *Куза* е представлявала североизточната граница на *Дунавска България*, която я отделяла от съседката ѝ *Кара-Болгар* (Черна, т.е. *Западна България*) – наследницата на *Кубратова Велика България* (VII в.). През IX век *Кара-Болгар* опирала и до тарканство *Тетел* в северното подножие на Карпатите.

В изследвания тук период на първата половина на IX век *Кара-Болгар* е управлявана от великия кан Угир Айдар-Урус (805-855 г.) от столицата *Батавил* (днес останки край съвременния град *Полтава*). Угир-Урус бил наследен от първия му син Джилки-Урус (855-862 г.) и втория му син Лачин-Урус (862-882 г.), наричан в „Повестъ временних лет“ с псевдонима Рюрик („Царчето“). По това време българските владетели, потомци на Кубрат и сина му Бат Баян, продължавали да плащат данък на хазарските хакани, наложен на Бат Баян още през 668 г., защото, след отцепването на братята му и подялбата на българските племена и територия, той останал сам срещу хазарите. /**Бахши Иман**. Джагфар Тарихи /Историята на Джагфар/. Свитък от булгарски летописи. 1680 година. Под ред. на проф. А. Пантев. С., 2005, с. 43-45/.

Продължилата цели два века борба на българите за откъсване от хазарски васалитет довела през 882 г. до разделяне на *Кара-Болгар* на две: *юго-западна България*, с главни градове *Батавил* и *Киев*, под управлението на великия кан Алмуш (882-895 г.), втория син на Джилки; *североизточна Волжка България*, с главни градове *Болгар* и *Биляр*, под управлението на Бат Угир (862-895 г.), първия син на Джилки, която била независима и не плащала данък на хазарите.

През 895 г. Алмуш, наричан в ПВЛ Олег Вещий, бил избран от Джиена (Съвета на буилите) за велик кан на *Волжка България* и отстъпил Киевския трон на малолетния Угир/Игор, син на Лачин-Урус и внук на Угир-Урус /**пак там**, с. 45-48/. В 913 г. Игор се освободил от българското регентство, като едновременно отхвърлил и хазарския васалитет. Така че в периода 882-913 г. за юго-западния дял на великото канство *Кара-Болгар* постепенно се затвърдило и влязло в употреба държавното име *Киевска Русь* – производно от родовото име *Уруси* („Бикове“) на управляващата фамилия, както и въобще от названието *уруси* (със синоними *буили*, *варяги*) на българската войнска каста.

В *Дунавска България* по време на управлението на великия кан Пресиян (836-852 г.) са присъединени нови територии на юг и югозапад и образувани съответно още две тарканства:

11. Тарканство *Родола* с областен град *Филипопол/Пловдив*. По-значими градове-крепости са *Цепина*, *Станимака* (край дн. *Асеновград*), *Свети Врач* (дн. *Сандански*), *Мелник* и *Филипи* на крайбрежието на Бяло море, където е намерена стела с надпис на Пресиян.
12. Тарканство *Кутмичевица* с областен град *Девол*. Тук можем да отбележим градовете *Велбъжд* (дн. *Кюстендил*), *Щип*, *Струмица*, *Скупле* (дн. *Скопие*), *Велес*, *Стоб*, *Прилеп*, *Битоля*, *Охрид*, *Корча* и *Балши/Главница* (дн. *Кефалония*).

Предполагаме, че първите три тарканства, плюс десетото, поради географското им местоположение, са формирали бойните предимно конни съединения на левия фланг на българската войска, който е бил, както се споме-на, под командването на кавкана, а останалите шест + две (по-слабо заселени области) са попълвали също предимно с конни съединения формацията на десния фланг, под командването на ичургу боила. Разбира се най-гъсто заселената Вътрешна област е осигурявала по-качествения военен набор на централните атакуващи сили на българската войска, съставени предимно от пехота, стрелци и по-малко конница, с поддържаща роля. Резервният отряд е разполагал с пехота и конница – на разположение на Великия кан при необходимост, плюс главния обоз на войската, плюс специалните инженерни сили за военно-техническо осигуряване, които били обучени да превземат крепости посредством обсадни машини и съоръжения.

Според Иван Венедиков десетте оглу-таркани са имали статут на велики боили и заедно с шестте велики боили от *Вътрешната област* са формирали 16-членното правителство (Оперативния съвет) на великия кан /**пос. съч.**, с. 20/. Останалите 84 боили, вероятно от среден ранг, са допълвали цифрата 100 на *Булето* или *Синклита* – големия съвещателен орган на българския владетел канас ювиги/великия кан.

Управленска структура на държавата

Канас Ювиги / Велик кан

Съвет на Шестте Велики буили и Десетте таркани (Правителство)

Буле/Синклит/Сенат: Събрание на Стоте буили/родови старейшини

Във връзка с анализа на обхвата и характера на *Външната област на България* не може да не отбележим изворовите сведения за федеративния принцип, използван от нашите владетели относно васалния статут на съюзните народи по западната ни граница: канства/княжества на хърватите и сърбите; жупи и банства на славянските племена в днешните Босна-Херцеговина и Черна Гора.

По откъслечни и фрагментарни данни от „Свидас лексикон“ и „Скриптор инцертус“ /**Христоматия...**, с. 103-105; 123-124/, българските учени Васил Златарски /История на българската държава през средните векове. Т. I. С., 1918, с. 248, 279/ и Иван Венедиков /**пос. съч.**, с. 67-68/ успяват да сглобят историческия пъзел относно действията на великия кан Крум в посока северозапад през периода 805-813 г. В 805 г., когато Крум окончателно подчинил силно отслабналия аварски каганат в *Панония*, той сключил съюз с местните аварски и славянски князе, за присъединяването на техните славинии като обособени федерални владения към българската държава. На това основание по време на обсадата на Константинопол през 813 г., изпитвайки нужда от допълнителна жива сила, българският владетел „събрал голяма войска от аварите и околните славинии“.

В анализите си хронистът на Карл Велики, Айнхард (~770~840 г.), е описал опита през 818-819 г. на ободритите, хърватите, гудуските и тимочаните да се откъснат от „съюза си [societas] с българите“. Също така как в периода 824-826 г. великият кан Омуртаг, син на Крум, изпратил две пратеничества при Карл Велики с искане да бъдат точно определени границите между *България* и *Франкското кралство*. През 827 г., пише Айнхард, „българите, като изпратили войска на лодки по река Драва, разорили с огън и меч славяните, изгонили техните князе и им назначили български управители“. /**Христоматия...**, с. 109-110/.

В съчинението си „За церемониала във византийския двор“ Константин Багрянородни (913-959 г.) разкрива подробности от утвърдения дипломатически етикет, в частност и относно българите. Българската делегация приветствала императора и висшите длъжностни лица на домакините, а в отговор великият логотет извършвал същото действие, насочено към гостите. Логотетът питал българските пратеници за здравето на българския владетел, съпругата му, канартикина (престолонаследника) и останалите му синове, за шестте велики боили, за останалите вътрешни и външни боили и накрая: как е цялата общност (съюз) на народа? – πῶς ἔχουσιν το κοινον του λαου? /**ГИБИ**, т. V. С., Изд. на БАН, 1964, с. 222/.

Видно от изворите, през IX век България не е била обикновено канство, тарканство или княжество, обитавано от едно племе, а федерация, обединение, съюз от племена, чиито вождове са в договорни отношения и под върховенството на българския велик кан. Така са били организирани Римската империя, Византия, Персия, Арабския халифат, Монголия.

Административно-териториална структура на държавата

Вътрешна област Бурджан/Бурджай, съставена от седемте феодални владения на Владетеля и Шестте Велики буили

Външна област Добурджай, съставена от феодалните владения на Десетте/Дванадесетте оглу-таркани

Федеративни канства/княжества, жупи, банства на съюзни племена

Исторически могат да се посочат най-малко три метаморфози на българската държава в голям племенен съюз:

- през V век хуно-българската империя на Атила и сина му Ирник;
- през VII век източната федерация *Велика България* на Кубрат, дублирана от западната федерация *Дулоба* на неговия брат Кий/Самбат/Само;
- в началото на IX век съюзът между българите и родствените им славянски и други народи възкръснал отново при Крум и Омуртаг, и продължил през управлението на Маламир, Пресиян, Борис, Симеон и Петър, но в третата четвъртина на X век (края на царуването на Петър) *Дунавска България* отново влязла в цикъл на упадък.

Дори *Волжка България* (IX-XIII в.) е представлявала обединение от племена. Ибн Фадлан, участник в арабската ислямска мисия през 922 г. в столицата Болгар, пише:

„Когато бяхме при **царя на славяните** [„Алмуш, син на Балтавара Джилки“ – к. и бел. В.Й.], към които се бяхме запътили, намиращ се на разстояние 2 дни и 1 нощ път, **той изпрати да ни посрещнат негови васали заедно с децата и братята им** [к. В.Й.]. Те ни посрещнаха с хляб, месо и просо и тръгнаха с нас...

Като мина известно време, той изпрати да ни повикат, ние влязохме при него, в юртата му [специално построена край столицата Болгар и побираща 1000 души – б. В.Й.]. **Царете** [четиримата славянски князе – к. и б. В.Й.] **бяха наредени от дясната му страна**, а нас покани да седнем отляво. По същото време синовете му бяха приседнали пред него. Самият той беше на трона, покрит с византийски брокат. Повели да бъде подадена и трапезата с ястията...

„О, Аллах! Запази в благоденствие **цар Балтавар – царя на българите!**“ [к. В.Й.]...

/Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжка България. Предговор Л. М. Бораджиева. Превод от арабски Г. Наумов. С., ИК „Аргес“, 1992, с. 4, 17, 18/.

4. ЗАГАДЪЧНАТА ДУМА „САРАКТ“.

И накрая, нека се опитаме да разгадаем тайнствената дума *саракт*.

В последното изречение на Хамбарлийския надпис кан Крум употребява интересния израз TOV CАPAKTOB MOB – „на саракта ми“, като *саракт* е в родителен падеж – „сарактон“. На времето Иван Венедиков преведе същия израз „на моята държава (войска)“ /**пос. съч.**, с. 28, 33/, а Веселин Бешевлиев – „на моята войска“. /**пос. съч.**, с. 35-41/.

Какво е всъщност точното значение на старобългарския термин *саракт*?

Старобългарският термин САРАКТ е съставен от две думи, образувачи конструкцията САР/ШАР-АКТ, чието сакрално значение е „Активно/нападащо кълбо/слънце“, а реално значение – „Активна/действаща армия“, различна от армията в резерв.

Важно е да подчертаем този забележителен факт: през IX век Крум в своя Хамбарлийски надпис е упоменал символа САР/ШАР на слънчевата сфера/кълбо, който още през IV век кан Баламбер определя като свое знаме. Тези двама български владетели са разделени от дистанция пет века. Изглежда царските символи не са подвластни на времето.

Ще добавим и един от кратките надписи, а именно САРСИ, открит в т.нар. Маяцко градище – белокаменна крепост от VII-X век, разположена при вливането на р. Тихая Сосна в р. Дон, Воронежка област, Русия /**П. Добрев и М. Добрева**. Древнобългарска епиграфика. Първата цялостна сбирка от надписи на езика на Аспарух и Кубрат. С., ИК „Център за изследвания на българите ТАНГРА ТанНакРа“, 2001, с. 52-54/.

Същият знак – кълбото – стои като царствен атрибут в рогатите корони на божествата на Египет, Шумер и Акад, както и по-късно – в короните на шахиншаховете на Персия, които са се титулували САРУ/ШАРУ или САРАНА/ШАРАНА, т.е. синове на Огнената небесна сфера. Столицата на Лидия в Западна Анатолия е била наричана САРДИ, т.е. Сар-Ди със значение „Божествен шар/кълбо“ или „[Седалище на потомците на] Бога-Слънце“.

Разбира се, Непобедимото слънце е астралният образ (превъплъщение) на Божия син Хор. В своята военна функция той е бил известен в древните общества с различни имена, които ще кажем след малко.

Възниква въпросът: какво свързва Божия син-слънце и войската?

Древната военна традиция се корени в един от първите конфликти в зората на цивилизацията – войната между Хор и Сет. Именно войната с чичо му Хадес/Сет принудила божия син *Дионис/Бакхус/Хор/Хар/Херу/Конс* да създаде облекчения в желязо непобедим конник; да организира своите верни другари-сатири в бойни легиони, наименувани с индивидуални животински тотеми; да измисли военните стратегии и оръжията. Тези събития са отразени в следните извори: **йероглифен надпис в храма на Хор** в гр. Едфу, Южен Египет; **Книга на мъртвите**; **Еврипид**. Вакханки; **Диодор**. Историческа библиотека; **Lucius Arrianus**. *Anabasis Aleksandru*; **Нон Панополитански**. Деянията на Дионис.

В подготовката за споменатата война Божият син *Хор* успял да обучи само 200 войни, които познавал по име, а господарят на Долната земя *Сет* – цели 10 000 безскрупулни убийци и мародери. Въпреки това най-неочаквано *Хор* извоювал в битката пълна победа. Това се случило благодарение на едно технологично предимство, разкрито на *Хор* от дядо му *Ра* – тайнственият твърд метал *tcham* (*тхам*), добиван от паднали в пустинята метеорити (магнетит), който днес познаваме като желязо. Ето как малцината войни на *Хор*, облечени в железни доспехи и въоръжени с железни оръжия, победили множеството бойци на *Сет*, които разполагали с бронзови брони и оръжия.

Славната победа на бог *Хор* получила огромен отзвук в тогавашния свят. Божият син, наследник на *слънчевата функция* на дядо си *Ра* и на баща си *Озирис*, се прочул като *Непобедимото слънце*.

Аналозите на Божия син, свързани с изкуството на войната, са: в Тракия – *Тракийският херос/конник*, под друго име/ипостаза *Колад* (Зимното слънце); в Египет – *Херу/Хор/Хар/Хонсу*; в Индия – многоръкият *Шива/Сива/Суря*; в Балхара/Бактрия – *Сиявуш, сияйният конник*; в цяла Азия – *Отецът на хуните/хоните* („Синовете на Слънцето“); във Велика България/Буристан и сетне в Дунавска България/Бурджан – *свирепият вълк Бури* (сн. 4, 5) или *ковачът-войн Хурса/Хорс*, под друго име – *Железният баща* (сн. 6); в Персия и Рим – *Ахура Мазда* или *Mitras Sol Invictus* („Митрас, непобедимото слънце“), както и *конникът Конс*; при славяно-скитите – *неудържимият герой на бял кон Святovit* („Витяз на светлината“).

Снимка 4. Единият от златните медальони, намерени в царския дворец в столицата Велики Преслав. В централния кръг стои в нападателна поза вълкът *Бури*, войнственият тотем на бог *Хор/Хурса* – родоначалникът на рода *Дуло* и на българите. Втората половина на IX век. Археологически музей на гр. Велики Преслав.

Снимка 5. Златният пръстен-печат (негатив) на цар *Калоян* (1196-1207 г.), намерен през 1972 г. в гроба му в черквата „Св. 40 мъченици“. В центъра е изобразен синтезен образ на вълка *Бури* и лъва *Барс* – двата войнствени тотема на бог *Хор/Хурса*, родоначалникът на рода *Дуло* и на българите. РИМ – гр. Велико Търново.

Снимка 6. Сребърен начелник за кон, намерен край с. Свещари, където е и храмът-мавзолей на Железния баща – герой-великан Авитохол („Бащата от древността“). Представлява бюст на бог Хор/Хърс/Хурса, облечен в желязна броня с висока яка, на главата – качулка от железни пластини, а върху бронята на гърдите му е изкован вълкът Бури с крила. /още по тази тема вж. във **В. Йорданов**. Демир баба или Авитохол. – сп. „Горгони“, кн. 2, 2017-2018, с. 106-111/.

Войнската функция на Божия син в дълбока древност е оказала съществено влияние върху лингвистичните конструкции на античната и съвременна военна терминология в индо-европейските езици. Тази терминология произлиза основно от неговите имена *Херу/Геру, Хор/Хар, Хонсу/Конс, Бакх (Каб), Колад, Бури*.

Етимологии от имената *Бакх, Колад и Бури („Вълкът“)*: *collatus* (лат.) – нападение, сражение; *colaphus* (лат.) – юмручен удар; *collustatio* (лат.) – борба; *collustator* (лат.) – борец; *collido, lisi, lisus* (лат.) – сблъсквам се, влизам в конфликт; *collisio* (лат.) – сблъскване; *collapsus* (лат.) – рухване, сгромолясване; *cohortis* (лат.) – „кохорта“, отделение, 1/10 от легион; *colonnello* (итал.), *colonel* (фр./англ.) – полковник; *колчан*; *колчуга* – ризница; *колона* (военна); *бягам*; *бага* – българска основна войскава единица, взвод; *багаин* – командирът на една *бага*; *бори-багаин* – командирът на десет *баги*; *багатур* – командирът на сто *баги*; *богатир* (по-късна руска транскрипция на *багатур*); *багатур-боила колобър*, *кана-боила колобър*, *ичиргу колобър* – висши жречески длъжности във войската; *бори-таркан* – комит, управител на средищен град-крепост и областта му (комитат) /**Иван Венедиков**. Военното и административното устройство на България през IX и X век. С., ВИ, 1979, с. 13-95/; *Буристан* („Страната на Бури“) – названието на българската държава в Североизточна Европа през античността и ранното средновековие; *Бористенес* – античният гръцки хидроним на р. Днепър, очевидно произхождащ от българския хороним *Буристан*; *бург* – суфиксът на средищен град-крепост и областта му (херцогство или графство) в Европа, който е разполагал с постоянен военен гарнизон. **Етимологии от *Каб/Кав* (анаграма на *Бакх/Вакх*)**: *кавкан* – тъстът на кана и втори по ранг в българската войска и държава; *καβαλλαρης* – гр., „конник“; *καβαλλαρια* – гр., „конница“; *caballus* (лат.), *caballo* (исп.), *cavallo* (итал.), *cheval* (фр.) – „кон“; *caballero/cavalier* – исп./фр., „конник“; *caballeria/cavalerie* – исп./фр., „конница“. **Етимологии от името *Хонсу/Конс* (Египет/Рим)**: *хони/хуни* (в Азия); *Consualii* – празници на 21 август и 15 декември в Римската империя на съсловието Конници; *кон*, *конник*, *конница* (бълг.). **Етимологии от името *Митрас и Сол* (лат. „слънце“)**: *soldat/soldado/solger* (фр./исп./англ.) – *Sol-Ger* = „Херос/Герой на Слънцето“; 25 декември – *Dies Natalis Invicti* („Ден на раждането на Непобедимия“) в чест на *Mitras Sol Invictus* („Митрас Непобедимото Слънце“). **Етимологии от името *Херу/Геру***: *guerra/guerre* – ит./исп./фр., „война“; *general/e* – ит./исп./фр./англ., „генерал“; *Херакъл/Геракъл/Херкулес*; *херос/герой* (бълг.). **Етимологии от името *Хор/Хар***: *оръжие*, *армия* (бълг.); *war* – англ., „война“; *arma, orum* – лат., „оръжие“, „доспехи“, „въоръжение“, „войска“, „война“; *arma* – ит./исп., „оръжие“; *arme* – фр., „оръжие“; *arms/arsenal* – англ., „оръжие“ и пр. и пр.